

**PROFORMA FOR SUBMISSION OF INFORMATION AT THE TIME OF SENDING THE
FINAL REPORT OF THE WORK DONE ON THE PROJECT**

- 1 NAME AND ADDRESS OF THE
PRINCIPAL INVESTGATOR : **DR. DEVENDRA D. KHADGI**
- 2 NAME AND ADDRESS OF THE
INSTITUTION : **SHRI SAMARTH ARTS AND COMMERCE
COLLEGE, ASHTI DIST. WARDHA. 442202**
- 3 UGC APPROVAL NO. AND DATE : File No:23-824/09 (WRO) Dated : 13/08/2009
- 4 DATE OF IMPLEMENTATION : 13/08/2009
- 5 TENURE OF THE PROJECT : 2 Years
- 6 TOTAL GRAND ALLOCATED : Rs. 60,000/-
- 7 TOTAL GRANT RECEIVED : Rs. 45,000/-
- 8 FINAL EXPENDITURE : Rs. 50,032/-
- 9 TITAL OF THE PROJECT : तमाशा या लोकनाट्यातील लावण्यांचे
संकलन व वर्गीकरण.
- 10 OBJECTIVES OF THE PROJECT :

प्रस्तुत संशोधन अध्ययनाचे मुख्य उद्देश पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) मौखीक साहित्याचे संकलन करणे.
- २) जे लिखित साहित्य उपलब्ध आहे, परंतु सुस्थितीत नाही अशा साहित्याचे पुनर्लेखन करणे.
- ३) तमाशा फडातील शाहीरांच्या स्थितीगतीचा आढावा घेणे.
- ४) संकलीत साहित्याची वर्गवारी करून वेवेगळ्या गटात अभ्यासासाठी बसविणे.
- ५) भंडारा गोंदिया जिल्हयातील तमाशातील शाहीरांच्या फडांना भेटी देणे, मुलाखती घेणे च मनोगत जाणून घेणे.

11 WHETHER OBJECTIVES WERE ACHIEVED YES

(GIVE DETAILS)

- १) मौखीक साहित्याचे संकलन केलेले आहे.
- २) जे लिखित साहित्य उपलब्ध होते, परंतु सुस्थितीत नव्हते अशा साहित्याचे पुनर्लेखन केलेले आहे.
- ३) तमाशा फडातील शाहीरांच्या स्थितीगतीचा आढावा घेऊन. त्यांचे मार्गदर्शन केले, त्यांना शासनाकडून मानधनासाठी प्रोत्साहित करून तमाशाला राजमान्यता प्राप्त करून दिलेली आहे.
- ४) संकलीत साहित्याची वेवेगळ्या गटात वर्गवारी केलेली आहे.
- ५) भंडारा गोंदिया जिल्हयातील तमाशातील शाहीरांच्या फडांना भेटी देऊन, मुलाखती घेऊन शाहीरांचे मनोगत जाणून घेत लघुशोध प्रकल्प पूर्ण केलेला आहे.

12 ACHIEVEMENTS FROM THE PROJECT YES

- १) भंडारा व गोंदिया जिल्ह्यात तमाशा या लोकनाटय प्रकारात जे आजपर्यंत दुर्लक्षित साहित्य होते, ते या लघुशोध प्रकल्पामुळे प्रकाशित करून लोकांसमोर आणता आले.
- २) ज्या शाहीरांना समाज उपेक्षित समजत होते, ते शाहीर या प्रकल्पामुळे उजेडात येऊन त्यांना राजमान्यता मीळाली व त्यांना शासनाचे मानधन देखील प्राप्त झालेले आहे.
- ३) या प्रकल्पामुळे शासनाचे सुध्दा या दुर्लक्षित शाहीरांकडे लक्ष वेधता आले.
- ४) लघुशोध प्रकल्पामुळे दुर्लक्षित असलेले लोकसाहित्य संकलीत होऊ शकले, त्यामुळे पुढील पीढीला उपयोगी पडेल.

५) भंडारा व गोंदिया जिल्ह्यात तमाशा या लोकनाट्याचा इतिहास लिहीणाऱ्यांना या संकलीत साहित्याची मदत होईल.

६)भंडारा व गोंदिया जिल्ह्यात तमाशा या लोकनाट्यांच्या शाहीरांना देखील आपली कोणीतरी दखल घेत आहे,याचे समाधान वाटत आहे.

13 SUMMARY OF THE FINDINGS

भंडारा व गोंदिया जिल्ह्यात खडीगंमत, तमाशा, दंडार, गोंधळ, भारुड, दंडीगान इत्यादी लोकनाट्य फार पूर्वीपासून प्रचलीत आहेत. यात तमाशा हे प्राचीन लोकनाट्य असून अन्य सर्व लोकनाट्यापेक्षा हा वेगळा कलाप्रकार आहे. तमाशा हे एक प्राचीण लोकनाट्य असून भंडारा व गोंदिया या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात या लोकनाट्याचे प्रयोग सादर करण्यात येत असतात. वेगवेगळ्या प्रदेशातील तमाशाचे प्रदेश परत्वे वेगळेपण हे गुण या परिसरातील तमाशात जाणवते. भंडारा व गोंदिया या जिल्ह्यांत तमाशा या लोकनाट्यात गण-गौळण, लावणी, टिपेत गायल्या जाते. येथील 'तमाशा' मधील कलावंताना असामान्य प्रतिभा लाभलेली असल्याचे जाणवते. त्यांचे कवित्व शहरी मासिके आणि नियतकालिकांना माहीत नाही. परंतु गावकुसाच्या आत राहणाऱ्यांना ते ठाऊक आहे. प्रयोगासाठी लागणारी गण, गौळण, लावणी-पोवाडे, बतावणी, विनोद, नाट्यात्म प्रवेश ही सगळी सामुग्री त्यांनी आपल्या प्रतिभेच्या बळावर उभी केलेली असते. त्याचप्रमाणे वाद्य वाजविण्याचे कौशल्य देखील त्यांनी स्वतः उत्तम प्रकारचे आत्मसात केल्याचे दिसून येते. लावणी ही वाद्य व नृत्य यांच्या साथीने गायली गेल्यामुळे तिच्यात सुरुवातीपासून रंग भरत जातो. वाद्य-नृत्य व अभिनय या गुणांची खुलावट होऊ शकेल अशा लावण्या रचण्याकडे शाहीरांचा कल त्यामुळेच अधिक असतो. त्याचबरोबर भंडारा-गोंदिया या जिल्ह्यातील तमाशातील पोवाडा वेगळा

असतो. या जिल्ह्यात गात असलेला पोवाडा हे दीर्घकाव्य असते व त्यातून अनेक प्रसंग हे लोककलावंत साकार करीत असतात.

तमाशातील उत्स्फूर्त विनोदातून विदारक प्रश्नांकडे प्रकाश टाकण्याचे काम सोंगाडया करीत असतो त्याला या दोन्ही जिल्ह्यात 'गंमत्या' असे म्हणत असतात. हा 'गंमत्या' या फडातला नाच्यासारखाच महत्वाचा घटक असतो. कालानुरूप भाषिक पेहराव, अभिनय करून प्रेक्षकांना हसत ठेवत असतो. दिससेंदिवस या लोकनाट्याच्या सादरीकरणात चढउतार, नाट्यात्मक आविष्कारातील परिवर्तने जरी घडून आली असली, तरी पण तमाशाच्या मूळ गाभ्याशी संबंधित साधन सामुग्री मात्र तीच राहिल्याने हा प्राचीन कलाप्रकार ठरतो. या कलाप्रकाराचा मोह अनेकांना पडला आहे. विदर्भात सत्यशोधक समाजाचे मेळे, फुले-आंबेडकरी चळवळींचे फड ह्याच कलाप्रकारातून उन्नत होत गेले आहेत. कित्येक वर्षांपासून या लोकनाट्यातील गण-गवळण व लावण्या-पोवाडे मौखिकरित्या लोकांच्या तोंडी पिढ्यान्पिढ्या मुखोद्गत आहे. त्याचे संवर्धन लोकच करतात, ते काळाच्या ओघात नाहीसे होऊ नये असे त्यांना वाटत असते. अल्पशिक्षित लोकांनी शेकडो वर्षांपासून या साहित्याचे जतन केलेले आहे व त्यात नाट्याविष्कार देखील आणलेला आहे, आज मात्र या कलाप्रकारातील नाट्याचा वापर दुसऱ्या कलाप्रकारात केला जात आहे. जनसामान्य लोकांची लोकरंजनाची भूक भागवित लोकउद्बोधन करण्याचे कार्य या लोकनाट्य प्रकारांनी केलेले आहे, त्यामुळे त्यांचे जतन होणे आवश्यक आहे. या दोन्ही जिल्ह्यातील तमाशातून समाजाचे मनोरंजन करण्याचे महत्वाचे कार्य कित्येक पिढ्यांपासून केले जात आहे. पौराणिक विषयांपासून तर आधुनिक जीवन शैलीपर्यंतचे विषय तमाशातील लावणीतून अतिशय प्रभावीपणे मांडून एक प्रकारे समाजाचे प्रबोधन हे लोकनाट्य करीत आलेले आहे. त्यामुळे स्वाभाविकच या दोन्ही जिल्ह्यातील समाजजीवनावर या लोकनाट्याचा प्रभाव जाणवतो.

झाडीपट्टीतील 'तमाशा' हा उपेक्षित वर्गाची कला असल्याने हे लोकनाट्या आजपर्यंत उपेक्षितच राहिले आहे. परंतु या लोकनाट्यातही सांस्कृतिक धन दडलेले आहे. या लोकनाट्यातून अनेक कलाप्रकार अस्तित्वात आलेले आहेत. यातून केवळ मनोरंजनावर भर न देता लोकशिक्षणाचा व लोकप्रबोधनाचा पुरस्कार तमाशा या लोकनाट्य प्रकाराने केलेला आहे. त्यामुळे या लोकनाट्याचे राष्ट्रीय कार्यात योगदान आहे. म्हणून या परिसरातील तमाशा आपल्या नावापूर्वी उत्स्फूर्तपणे 'राष्ट्रीय' हे विशेषण बिरुद म्हणून मिरवू लागलेली आहे. तमाशातील लोककलावंत राष्ट्रीय कार्यात स्वतःला वाहून घेतलेले दिसतात. त्यामुळे राष्ट्रीय विषयांचा पुरस्कार करित व आपली राष्ट्रीय अस्मिता जपून तशी शिकवण आपल्या ग्रामीण प्रेक्षकांना देण्याचे कार्य 'तमाशा' पूर्वीपासून तर आजपर्यंत करित आलेले आहे.

'तमाशा' हे महत्वपूर्ण लोकनाट्य आहे. लोकरंजनाचे व लोकप्रबोधनाचे साधन म्हणूनही ते महत्वाचे आहे. लोकगीतामुळे व शाहिरांनी रचलेल्या लावण्यांमुळे लोकजीवनाशी या लोकनाट्याचा अगदी निकटचा संबंध आहे. लोकजीवनातील सण, उत्सव, यात्रा, मंडई, बैलांचा शंकरपट इत्यादी निमित्ताने भंडारा व गोंदिया जिल्ह्यात 'तमाशा' हे लोकनाट्य आजही आर्वजून सादर केले जाते. 'तमाशा' हा वैदर्भीय लोकधर्मी नाट्याचा अत्यंत लोकप्रिय प्रकार असून आजही विदर्भात बघायला मिळतो. हा प्रकार इतरही लोकरंगभूमीशी बरचसे साम्य दाखवितो. दंडार सारखाच 'तमाशा' हा पूर्णपणे प्रादेशिक लोककला प्रकार आहे.

थोडक्यात भंडार व गोंदिया जिल्ह्यातील तमाशा या लोकनाट्यातून रामायण, महाभारतापासून तर आजच्या युगातील चालू घडामोडींवर आधारित असे साहित्य निर्माण झाले आहे. त्या साहित्याचे वेगवेगळ्या प्रकारात वर्गीकरण व विषयानुसार शास्त्रीय मांडणी करणे योग्य आहे. वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळ्या साहित्याची निर्मिती करणारे कलावंत खऱ्या अर्थाने

लोकरंजनाबरोबरच बहुजन समाजाचे उद्बोधन व लोकजागृती करतात हे बघायला मिळते. या साहित्याचे संशोधन करित असतांना झाडीपट्टीत 'तमाशा' सादर करणाऱ्या अनेक लोककवींना भेटून व त्यांच्या कार्यक्रमाला आर्वजून भेट देवून त्यांच्याकडे असणाऱ्या मौखिक व हस्तलिखित साहित्याचे संकलन करून त्यांच्या लावण्यातील मुळ आशयाला धक्का न लावता अचूक मांडणी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१४ CONTRIBUTION TO THE SOCIETY

समाजामधली आजची परिस्थिती पाहता नैतिक मूल्ये रसातळाला जात आहेत. अनेकानेक समस्या निर्माण होत आहेत. अशा परिस्थितीत जनमानसाला कशाची आवश्यकता आहे हे ओळखून तमाशातील शाहीरांनी समाज जीवनाला उपयोगी पडतील अशा लावण्यांची रचना करून समाजोपयोगी नैतिक विचारांचे धडे कसे दिलेले आहेत त्याचे महत्व पटवून देवून तशा लावण्यांचे संकलन व संवर्धन केले, असे शाहीरांचे विखुरलेले विचारधन एकत्र केलेले आहेत. जेणेकरून समाज जीवनाला उपयोगी पडेल.

15 WHETHER ANY PH.D. ENROLLED \ PRODUCED OUT OF THE PROJECT

स्वतः संशोधकाने लघुशोध प्रकल्पाच्या सहायाने पीएच.डी. देखील वरील विषयाला पुरकच विषय घेउन पूर्ण केलेली आहे.

१६ NO. OF PUBLICAATION OUT OF THE PROJECT (PLEASE ATTACH RE-PRIINTS)

१. लोकनाटय खडीगंमत : "विधी" - महात्मा फुले कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वरूड. जि. अमरावती. ISBN-976-81-905776-1-4

२. नाटक आणि चित्रपटात लोकनाटयाचा समावेश. : “लोकनाटय दशा आणि दिशा” संपादक - मधुकर नंदनवार ISBN-978-93-80986-23-4
३. आदिवासींचे सणे आणि लोकगीते. : “DELVE” Vol. IV/Issu 1st /April 2013- Sept. 2013 ISSN:2229-7510. Published by Annasaheb Gundewar College, Nagpur.

(Dr. Devendra Khadgi)
PRINCIPAL INVESTIGATOR

(Dr. Hemant Khanzode)
PRINCIPAL